

MEVLÂNA SEKKÂKÎ DİVANI'NDA GEÇEN DEYİMLER ÜZERİNE KAVRAMSAL BİR SINIFLANDIRMA DENEMESİ

[Araştırma Makalesi/Research Article]

Fatma KILIÇ*

Geliş Tarihi: 15.10.2020

Kabul Tarihi: 23.11.2020

Öz

Her toplum yaşayış biçimi, kültürü ve inancı dolayısıyla belirli bir söz varlığı üretmeye meyillidir. Bu söz varlığı içerisinde deyimler, oldukça geniş bir alana sahiptirler. Bir milletin kültürü, yaşayış biçimi, değer yargıları ve inancı ile ilgili pek çok hususu üzerinde taşıyan deyimler, bir dil hazinesidir. Mecazi ve çok anlamlı bir yapı sergileyen bu söz öbekleri, geçmişten günümüze kadar pek çok eserde anlatımı zengin kılmak için tercih edilmiştir. Türk dilinin Eski Türkçeden günümüze kadar gelen metinlerinde görülen deyimlerinden hareketle ne kadar köklü ve eski bir dil olduğu söylenebilir. Uzun lafın kısasını söyleyen ve az sözle çok şey anlatmak isteyen Türk milleti için deyimler biçilmiş kaftandır. Deyimler konusu ile ilgili pek çok sınıflandırma (alfabetik, yapısal vb.) söz konusudur. Bu sınıflandırmalardan biri de kavramsal tasniftir. Kavramsal tasnif sayesinde deyimlerin esere katmış olduğu anlam zenginliği daha net çizgilerle ortaya konulur.

Bu çalışmada Çağatay Türkçesi dönemine ait olan Mevlâna Sekkâkî Divanı'nda geçen 138 deyim tespit edilmiş ve bu deyimler 28 ana başlık etrafında kavramsal olarak tasnif edilmeye çalışılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Kavramsal Sınıflandırma, Çağatay Türkçesi, Mevlâna Sekkâkî, Divan, Deyimler.

A CONCEPTUAL CLASSIFICATION ESSAY ON IDIOMS WHICH CONTAIN IN MEVLÂNA SEKKÂKÎ DİVAN

Abstract

Every society tends to produce a certain vocabulary because of its lifestyle, culture and belief. In this vocabulary, idioms have a very wide scope. Idioms that carry many issues related to a nation's culture, way of life, value judgments and faith are a treasure of language. These phrases, which exhibit a metaphor and a very meaningful structure, have been preferred to make the narrative rich in many works to date. It can be said that the Turkish language is a deep-rooted and ancient language based on the idioms seen in the texts from the Old Turkish to the present. For the Turkish nation, who speaks in short of long words and wants to tell a lot, the idioms are good. There are many classifications (alphabetical, structural vb.) about the words. One of these classifications is conceptual dissect. Thanks to conceptual classifications, the wealth of meaning that idioms have added to the expression is revealed with clearer lines.

In this study, 138 idioms from the Mevlâna Sekkâkî Divanı, belonging to the Chagatay Turkish period, were determined and these idioms were classified under 28 main headings conceptually.

Keywords: Conceptual Classification, Chagatay Turkish, Mevlâna Sekkâkî, Divan, Idioms.

* Doktora Öğrencisi, Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü,
e-posta: ftm.shn4272@gmail.com
Orcid: 0000-0001-5556-3087

Giriş

Her toplum yaşayış biçimi, kültürü ve inancı dolayısıyla belirli bir söz varlığı üretmeye meyillidir. Bu söz varlığı içerisinde deyimler, oldukça geniş bir alana sahiptirler. Türk dilinin Eski Türkçeden günümüze kadar gelen metinlerinde görülen deyimlerinden hareketle ne kadar köklü ve eski bir dil olduğu söylenebilir. Uzun lafın kisasını söyleyen ve az sözle çok şey anlatmak isteyen Türk milleti için deyimler biçilmiş kaftandır.

Türkçede, deyim ile ilgili pek çok tanımlama yapılmıştır. Deyim karşılığında; önceleri darbimesel, ta'bir, ıstılah sözcükleri kullanılmıştır. Türk Dili Araştırma Kurumu tarafından 1935 yılında İstanbul'da basılıp dağıtılan Osmanlıcadan Türkçeye Cep Klavuzu'nda tabir terimine karşılık olarak "deyim" sözcüğü önerilmiştir (Sinan, 2008: 92). Türk Dil Kurumu'nun deyim tanımı ise şu şekildedir: "Genellikle gerçek anlamından az çok ayrı, kendine özgü bir anlam taşıyan kalıplaşmış söz öbeği, tabir". Aksan, deyim "Dili konuşan toplumun anlatım gücünü ve başarısını, benzetmeye, nükteye olan eğilimini ortaya koyan önemli öğelerdir" (1996: 31) şeklinde belirtmiştir. Vardar deyim için "Bir tür sözlüksel birim oluşturan anlambirim toplama; genellikle öz anlamından az çok ayrı bir anlam içeren kalıplaşmış söz" (2002: 71) şeklinde bir tanım yapar. Gencan'ın tanımı "Her dilde, kuruluş anlamları, sözcüklerinin düz anlamlarından az çok kaymış olan, kalıplaşmış birçok öbekler ve takımlar vardır. Anlamları ve yapıları kurallara bağlanamayan, açıklanması için derin incelemeler isteyen; incelenmemesi daha doğru olan; yapısını değiştirmeden, çok kez, başka dile çevrilemeyen bu kalıplaşmış takımlarla söz öbekleri de Türkçenin özelliklerinden sayılır. Bu çeşit takımlara, öbeklere deyim adı verilir" (1979: 527) şeklindedir. Çotuksöken deyimleri "En az iki sözcükten kurulan, sözcükleri anlam değişmesine uğrayıp, yeni bir anlam kazanarak kalıplaşmış söz öbekleri" (2004: 83) şeklinde açıklar. Deyimin anlatım gücünü artırdığını söyleyen Hatipoğlu, deyim ile ilgili az çok mantık dışına kayan bazı sözcükleri değişmediği halde bazıları değişip çekimlere giren kalıplar olduğunu belirtir (1982: 194).

Kavram, TDK'da "bir nesnenin veya düşüncenin zihindeki soyut ve genel tasarımı" (1998: 1243) şeklinde açıklanmıştır. Alman dilbilimci Jost Trier, Saussure'nin Genel Dilbilim Dersleri kitabında söz ettiği değer anlayışından hareketle kavram alanı (dil alanı) kuramını geliştirir. Bu kurama göre; "kavramlar zihinde guruplanırken, genellenirken, farklı özellikleriyle diğer kavramlardan ayrılırken ve tanımlanırken kendi içinde yatay ve dikey bir alan oluşturur. Dil biliminde bu alana kavram alanı denir. Kavram alanı, o kavrama yakın, komşu kelimelerle kendisini oluşturan alt anlamlı kelimelerin toplamından oluşur" (Karçıga, 2015: 2516). Aksan, kavram alanını "birbiriyle ilişkili ve birbirine yakın kavramların, eşanlamlıların, içinde düşünüldükleri alan" (1971: 254) olarak açıklar. Korkmaz, kavram bilgisi için "dünyadaki nesnelere, durumların, hareketlerin ve tasavvurların ifadesi" şeklinde bir açıklama yapar ve "kavramın niteliğinin, değerinin aynı dili konuşan kimselerce aşağı yukarı aynı olduğunu" (1992: 99) söyler. Karaağaç ise, kavram terimini kapsamlı bir şekilde ele alır ve söz için "gerçekler dünyasındaki varlıkların, durumların, hareketlerin ve tasavvurların dildeki ifadesidir" şeklinde bir açıklama getirir. Karaağaç'a göre "kavramlaştırma, varlığı eş ve benzer özellikler ekseninde öbeklendirme eylemidir. Varlık ve eylem adlarından oluşan sözlük birimleri, varlık ve eylemlerin özelliklerine ineksizin, onları kavramlar hâlinde bildirirler. Bu bildirimler, sosyal birer genellemedirler ve nesiller arası aktarılan bir sosyal mirası temsil eder. Bütün sözlük birimleri, genelleştirilip kavramlaştırılarak elde edilmiş yapılarıdır; sözlük maddeleri, aynı türden olan varlık ve eylemlerin ortak adlarıdır" (2013: 531). Kelimelerin eserdeki konumu ve birbirleriyle olan ilişkileri kavram alanını belirler. Bu sayede eserin ruh dünyası ile ilgili ipuçları daha iyi anlaşılır. Tüm bu tanımlamalardan hareketle deyimler üzerine yapılan kavramsal tasnif sayesinde eserin anlamsal zenginliğinin daha iyi saptanacağı düşünülmüştür.

Mevlâna Sekkâkî Divanı

Çağatay edebiyatının ilk temsilcilerinden olan Mevlâna Sekkâkî'nin hayatı hakkında çeşitli görüşler olmakla birlikte henüz yeterli bilgiye sahip değiliz. Muhtemelen Timur döneminde şiire başlamış olacağı tahmin edilen şair, özellikle Uluğ Bey zamanında asıl şöhrete ulaşmıştır. Sekkâkî'nin şiirlerine bakıldığında Fars şiir geleneğini de tıpkı Türk şiir geleneği kadar iyi bildiği ve bunlardan şiirlerinde büyük ölçüde yararlandığı görülür. Sekkâkî'nin şiirinde divan edebiyatının tüm mazmunlarını, edebî sanatlarını, kıssa ve rivayetlerini, ayet ve hadislerle telmihlerini devrin hendese, riyaziye astronomi gibi ilimlerini ve bu ilimlerin önemli şahsiyetlerini görmek mümkündür (Eraslan, 1999: 14-20).

Sekkâkî divanında on üçü kaside, elli yedisi gazel olmak üzere yetmiş şiir bulunur. Yetmiş şiirin toplam beyit sayısı sekiz yüz beştir. Divanın bilinen iki nüshası vardır. Bu nüshalardan biri British Museum, Or. 2079 nüshasıdır. Bu nüshada on üç kaside ile elli yedi gazel bulunur. Şiirlerin beyit sayısı toplamda 805'tir. Diğer nüsha ise Taşkent kolyazması, nu: 7685'dir. Bu nüshada on üç kaside ile elli iki gazel bulunmaktadır. Diğer nüshaya göre beş gazel eksiktir. Toplamda beyit sayısı ise yedi yüz altmış yedidir (Eraslan, 1999: 21-26).

1. Adalet/Doğruluk

• **‘adl mîzânı tüzül-**: “Adalet terazisini kurmak. Adaleti sağlamak.”

‘Adl mîzânı tüzüldi, râstlar taptı revâc

Fitne bâzârı bozuldu, rahtığa tüşti kesâd (TK 6b 13)

(Adalet terazisi kuruldu, doğru kişiler revaç buldu [arttı]; fitne pazarı bozuldu ve (fitnenez) değeri azaldı.)

Adalet/Doğruluk, toplumda genel olarak üzerinde durulan ve değer bulan kavramlar arasında gelir. Bu kavram eserde işlenirken ‘pazar, terazi’ gibi kelimelerle somutlaştırılarak işlenmiştir. Geçmişten günümüze kadar gelen süreçte terazi ile adalet arasında yakın ilişki kurulmuş ve bu durum imgeleştirilmiştir. Yunan mitolojisinde adalet Tanrıçası Themis, adaletin simgesi olarak tasvir edilirken; bir elinde terazi diğer elinde kılıç vardır. Yine İslam dininde mizan terimi vardır. Mizan, ahiret inancına göre herkesin iyi ve kötü davranışlarının tartıldığı bir terazidir. Günahları ağır basan kimselerin cehennem; sevapları fazla basan kimselerinse cennetle ödüllendirildiği bir sistemden bahsedilir.

• **‘fitne bâzârı boz-**: “Fitne pazarını bozmak. Fitneden kurtulmak.”

‘Adl mîzânı tüzüldi, râstlar taptı revâc

Fitne bâzârı bozuldu, rahtığa tüşti kesâd (TK 6b 13)

(Adalet terazisi kuruldu, doğru kişiler revaç buldu (arttı); fitne pazarı bozuldu ve (fitnenin) değeri azaldı.)

2. Aşk/Sevgi

• **‘ışk otına köy-**: “Aşk ateşiyle yanmak, Âşık olmak, çok sevmek.”

Köydürse ni tañ ‘ışk otı Sekkâkî vücûdın

Nâçâr köyer puhte belî nâr kaçında (TK 16b 10)

(Aşk ateşi Sekkâkî'nin vücudunu yaksa, şaşılmaz; elbette pişkin olan ateş karşısında (daha fazla kalınca) çaresiz yanar.)

İnsan hayatında en önemli duyguların başında gelen aşk, pek çok esere ve hikâyeye konu edilmiştir. Özellikle divan edebiyatında sıkça karşımıza çıkan aşk terimi, ateş metaforuyla ilişkilendirilir. Ateş, âşığın kalbine sevgiliyi görür görmez düşer ve âşığı daima yakar. O ateşi

söndürmek için âşık çok gözyaşı döker yine de içindeki ateşi söndüremez. Ateşi söndürecek olan tek şey kavuşmadır. Ancak bu da asla gerçekleşmez. Ateş metaforu eserlerde yan-, yakıl- gibi fiillerle işlenir.

•**könül bağla-**: “Gönül bağlamak, kendine âşık etmek.”

Cānlarını kılar, zülfini tağıtsa, perişān

Bağlar bu köñüllni, eger tökse negāle (BM 19b 9)

(Saçını dağıttığı zaman canları perişan eder; eğer saçını dökse (yaysa), gönülleri bağlar.)

Sekkākî sevgilinin, âşığın (könül bağla-) gönlünü bağladığından yani kendine âşık ettiğinden bahseder. Bağla- ve bağlan- fiilini bugün de âşık olmak durumunu anlatırken kullanılmaktadır.

•**könli kis-**: “Gönlünü kesmek, sevmekten vazgeçmek, sevmeyi bırakmak.”

Sağınma köñlin kisti tip yārdın mini, ey müdde‘î

Cānım tenimde bolmasa, bu hem temennā bolğusu (TK 24a 12)

(Ey müddei, yardan gönlümü kestiğimi sanma, canım tenimde olmasa, bu da benim için temenni edilen şeydir.)

Yine âşık olmaktan vazgeçmek fikri eserde (könli kis-) gönlünü kesmek şeklinde işlenmiştir. Gönlünü kesmek, bağlanan gönlün bağıni koparmak, kesmek demektir.

•**şeydā kııl-**: “Âşık etmek, deli divane etmek.”

Çıkıban sicn-i hüsnidin çemen mışırında gül şāhı

Yūsuf yanlığ cemālınga kılar şeydā Zeliḥā‘nı (BM 11a 2)

(Çimen ülkesinde gül padişahı güzellik sicninden (hapsedilen yerinden) dışarı çıkıp Hz. Yusuf gibi cemaline (yüz güzelliğine) Zeliha’yı deli divane eder.)

Aşk terimi delilik kavramıyla da tasvir edilir. Eserlerde âşığın sevgiliye olan hislerinden deliye dönmesi oldukça sık karşımıza çıkan durumlardan biridir. Leyla ve Mecnun bu düşünce üzerine kurulan en önemli aşk mesnevilerindedir. Delilik fikri Sekkākî’de de görülmektedir.

•**lebiñin zekātini bir-**: “Dudağının zekātını vermek, kendini öptürmek.”

Zekātı bir lebiñdin disem, aytur

Ḳavuñ kitsün bu Sekkākī gedānı (BM 9a 15)

(“Dudağından zekāt ver!” desem, “Bu Sekkākî dilenciye kovun gitsin! der.)

Sekkākî’nin aşkına karşılık almak anlamında (zekātini bir-) zekat ver- deyimini kullanması ilginçtir. Bu deyim, şâire özel orijinal bir deyimdir. Eserde şâire has özellik sergileyen deyimlerin (dudağını zezem kııl- gibi) çoğu dinî terimlerle somutlaştırılmıştır. İslam dinine göre zenginlerin malının üzerinde yoksulların hakkı vardır. Bu yüzden zenginler malının belli bir miktarını yoksullarla paylaşmak zorundadır. Zenginle sevgili; yoksulla âşık; mal varlığıyla da dudak arasında bir ilişki kurulmuş ve sevgilinin dudağının zekātı olarak âşığa bir öpücük verilmesi istenmiştir.

•**ışık pervāzı kııl-**: “Aşk göğünde uçmak”

‘İşk pervāzı kılar köñlüm Ḳuşı, men‘ itmegil

Terk bolmas bu hevā, titse süñekimni Hümay (TK 19a 8)

(Gönlümün kuşu aşk göğünde uçar, engel olma; kemiğimi Hüma titse de bu heva (arzu; tevriye ile: hava) terk edilmez.)

•**köz kıam-**: “Gözleri kamaşmak. Bir şeyden ya da kimseden çok etkilenmek, gözlerini alamamak.”

Kamer kim ol yüzine baksa, köz kıamar, anıñ

Tiler yaruq köñülindin şu‘â‘-ı nūr-ı ziyā (BM 13b 10)

(Ay, yüzüne baksa gözleri kamaşır; senin parlak gönlünden nur ziyalarının parıltısını diler.)

•**naẓarnı yığma-**: “Bakışlarını (bir şeyden, kimseden) alamamak”

Köz irniñ ü tişñ körüp evvel naẓarnı yığmadı

Āhır çıkarsa la‘l u dūr, ni sūd uşal ‘ummānıma (TK 16a 6)

(Göz önce dudağını ve dişlerini görünce bakışlarını ondan alamadı; sonunda (gözlerimden) la‘l ve inci (gözyaşları) çıkarsa, o ummanıma (gözlerime) ne faydası var?)

•**ayağı tofrağın sürme kııl-**: “Ayağının toprağını sürme kılmak. Bir kimseye abartılı bir şekilde hürmet etmek, sevgi duymak.”

Tiler kılsa ‘İrāk ehli ayağı tofrağın sürme

Velikin İsfehān ehli kıılır köp bu temennānı (TK 10b 15)

(Irak halkı ayağının toprağını sürme kılmak ister, fakat İsfehan halkı bunu daha çok ister.)

•**köñlin al-**: “Gönlünü almak”

Tüvānālıq bile Sekkākî köñlin sâ‘idiñ aldı

Velî maħmūr közleriñ anı bes nā-tüvān kıldı (TK 23b 5)

(Kolun güçle Sekkākî'nin gönlünü aldı ayrıca süzgün gözlerin onu pek güçsüz bıraktı.)

•**çarlı ur-**: “Döne döne dolaşmak”

Ger felek irmes seniñ ‘ışkıñ yolu ser-geştesi

Şûfiler tig çarlı urup nidin kizer her bir diyār (BM 1b 9)

(Eğer gök senin aşkının yolunda başı dönmüş hâle gelmişse niçin şûfiler gibi döne döne her diyarı dolaşır?)

•**ķuble sun-**: “Öpücük sunmak”

Yetse cāniñ çıkķalı, bir ķuble sunayın, didiñ

Yetti uş irnimge cānım, va‘de kiltürgil be-cāy (TK 19a 3)

(“Canın çıkar gibi olunca, bir öpücük sunayım.” dedin; işte canım dudağıma geldi, vaadini yerine getir!)

•**irninge lebiñdin şerbeti tig-**: “Yanağına dudağının şerbeti değmek. Öpmek.”

Kaçan Sekkākî irninge lebiñdin şerbeti tiğse

‘Aziz cāniñ üçün cānā, direñ birle itip besni (BM 28a 8)

(Her ne zaman Sekkākî'nin dudağına lebinden (dudağından) bir şerbet (tatlılık) değse, ey sevgili, aziz canın için, kâfi demede acele etme!)

•**şirîn sözli (bol-)**: “Tatlı dilli olmak. Güzel sözler söylemek.”

Meclis içre şekli maḳbūl, özi hoş, şīrīn sözi

Aḳlasa bolur, anıñ gūyā irür aşlı nebāt (TK 14a 9)

(Meclis içinde şekli makbul, kendisi hoş, sözü tatlıdır; öyle ki onun aslının nebat olduğunu anlamak mümkündür.)

•**küler yüz körgüz**:- “Güler yüz göstermek, iyi davranmak.”

Āḥır bī- gāne tip giryān işikiñdin ḳavar bolsañ

Körgüzüp evvel kişinin āşinā ḳılma (BM 17a 5)

(Sonunda yabancı diyerek ağlar hâlde eşiğinden kovacaksan, önceleri güler yüz göstererek bir kimseyi kendine aşına ḳılma!)

Eserin genel muhtevası da aşk/sevgi üzerine örülüdür. Bu duygu diğer kavram dünyalarını (Üzüntü/Ağlama, İtaat/Hizmet, Ölüm gibi) da etkiler.

3. Ayrılık

•**hecr otına tüş**:- “Ayrılık ateşine düşmek, ayrılık acısı çekmek.”

Cān hecr otına tüşti yana, bizni unıtma

Zülfün bigi ḳad boldı dü-tā, bizni unıtma (TK 16a 11)

(Can ayrılık ateşine yine düştü, bizi unutma; saçın gibi boy iki kat oldu, bizi unutma!)

Sekkākī ayrılığı ateşte yanmakla eş değer tutar. Ateş metaforu, ayrılık kavramını somutlaştırmada kullanılan imgelerden bir tanesidir. Ateş metaforunun aşk, ayrılık, üzüntü gibi pek çok soyut duyguyu tarif ederken de görürüz. Bunun nedeni, eski Türk toplumunda ateşin önemidir. Ateş; hayatı, aileyi temsil eder. Ateş sönerse hayat da aile de son bulur. Türklerde ocak kavramı bu duygularla oluşturulmuştur. Bugün de Anadolu’da dua ederken ocağın tütsün, derken beddua ederken ocağın sönsün denir.

•**közni ḡubār tut**:- “Gözünü toprak bürümek, ayrılık acısı çekmek”

Közni ḡubār tuttu firāḳında yıḡlayu

İrniñ tuzındın özge aña tütüyā ḳanı (TK 26a 11)

(Ayrılığında ağlamaktan gözü toprak bürürdü; dudağının tuzundan (tatlılığından) başka benim için sürme nerede?)

4. Bağışlama

•**ḳanın baḡışla**:- “Canını bağışlamak. Bir kişiyi öldürmekten vazgeçmek.”

Sin baḡışladıñ ḳanın Sekkākī’niñ, yoḳ yazuḳı

Bu baḡışlağan bile öltürmegil behr-i Ḥudāy (TK 19a 9-10)

(Sekkākī’nin kanını sen baḡışladın, onun günahı yok; Allah için baḡışladığına göre, öldürme!)

Bu deyim günümüzde canını bağışlamak şeklinde varlığını sürdürür.

5. Başlangıç

•**ḳadem yitḡür**:- “Adım atmak. Bir işe girişmek.”

Ger ol ‘İsī-nefes bir dem ḳadem yitḡürse deyr içre

Bu kündin soñra tapmaḡay kişi dārūḡa tersānı (BM 12a 2)

(Eğer o İsa nefesli (Uluğ Bey) bu dünyada bir adım atsa (sefere çıkarsa) bugünden sonra ilaç için bir Hıristiyan bulamaz.)

Bugün de 'adım at-' fiili bir işe başlamayı anlatır. Sözcüklerin tarihi süreç içerisinde değişime uğraması söz konusudur. Sözcükler değişse bile deyimlerin verdiği anlam değişmez. 'Adım at-', 'ayak bas-', 'ayağına gel-' gibi deyimler şekil itibarıyla ufak değişimlere uğrasalar da mana yönünden aynı özelliğini korurlar. Bu durum deyimlerimizin ne denli köklü ve eski olduğunu göstermesi açısından önemlidir.

6. Bıkma/Usanma

•**kanını kurıt-**: "Kanını kurutmak. Canından bezdirmek."

Rakîb cevri kurıttı tamarda kanımını

Sünekleri kıratıp kırisun anıñ tamarı (TK 22b 10)

(Rakibin cevri damarda kanımı kuruttu; onun da kemikleri yığılıp damarı kurusun!)

•**tamarını kurı-**: "Damarını kurutmak. Canından bezdirmek."

Rakîb cevri kurıttı tamarda kanımını

Sünekleri kıratıp kırisun anıñ tamarı (TK 22b 10)

(Rakibin cevri damarda kanımı kuruttu; onun da kemikleri yığılıp damarı kurusun!)

•**yağa tut-**: "Yaka tutmak"

Niçe yıl tuğyān u 'isyān tonını kıldım libās

İmdi uş tuttum yağa, estağfirullāh şad-hezār (TK 2a 11)

(Nice yıl taşkınlık ve isyan elbisesini giyindim (isyanda bulundum), şimdiyse pişman hâlde yakamı tuttum, yüzbinlerce estağfirullah!)

'kanını kurıt-', 'yaka tut-' (silk-) gibi deyimler ufak ses ve kelime değişimleri olsa da anlam yönünden günümüzde de aynı şekilde kullanılmaya devam etmektedir.

7. Birliktelik

•**āşinā bol-**: "Aşına olmak, düşüp kalkmak"

Teñrilik bolğay rakîbni meclisiñdin kavlasañ

Hayf irür, ħod ādemī seg birle bolsa āşināy (TK 19a 5)

(Rakibi meclisten kovsan, efendilik olur; çünkü insanın köpekle aşına olması (düşüp kalkması) doğru değildir.)

Bu deyim gerçek anlamı "tanımak, bilmek" dışında bir kişiyi yermek maksadıyla "düşüp kalkmak" şeklinde kullanılmıştır.

8. Cömertlik

•**könli kiñ (bol-)**: "Gönlü geniş olmak. Cömert ve yardım sever olmak."

Könliniñ kiñlikini körse, bolur deryā ħacil

İlğiniñ deryāsıdın tirlir ħayā içre seĥāb (TK 13b 4)

(Deniz onun gönlünün genişliğini görse, utanır; bulut da elinin deryasından (cömertliğinden) hayâ içinde terler.)

Günümüzde de *Cömertlik* kavramını ifade ederken gönlü geniş olmak, eli açık olmak gibi deyimler kullanılır.

9. Fedakârlık

•**zülfini sübse kııl-**: “Saçını süpürge etmek. (Kadınlar) bir kimse için fedakârlık yapmak, özveride bulunmak”

Kul kıılır ğılmān özin, tapsa Burāk’ıñ sāyesin

Sübse kılgay zülfini, kılsañ kenîzek hūr-ı ‘in (TK 2b 14)

(Eğer gılman senin Burak’ının gölgesini bulsa, kendisini köle kılar; güzel gözlü huriyi kendine cariyeye kılsa, saçını süpürge eder.)

Bu deyim günümüzde kelime değışimine uğramıştır. Saçını süpürge etmek deyimini halen biri ya da bir şey için kendini feda etmek anlamı ile kullanılır.

•**cān u ten revān kııl-**: “Can ve tenini revan kılmak. Kendini feda etmek.”

Ezelde şüretıñ kılgan sini ma’nāda cān kııldı

Perī, hūr tig yüzüñ kördi vü cān u ten revān kııldı (TK 23a 14)

(Ezelde suretini kılan (yaratan Hz. Allah) seni manada can kıldı; peri huriye benzer yüzünü görünce canını ve tenini akıttı (feda etti).

•**iki közni dükān kııl-**: “İki gözünü dükkan kılmak. Kendini karşıdaki kişilerin emrine sunmak.”

Kişi irniñni kim kördi, tanıp ol la’l u mercānnı

Özi şarrāf boldı vü iki közni dükān kııldı (BM 26b 2)

(Dudağıını gören kimse la’l ve mercanı reddetti, kendisi sarraf olup iki gözünü dükkan kıldı.)

•**qurbān bol-**: “Kurban olmak”

Qurbān boluban vaşlıñ üçün şükr ötegey-biz

[Öt] pāk bu maħaldın şanemā, bizni unıtma (TK 16a 12)

(Gelişine kurban olarak şükrümüzü ödeyelim (yerine getirelim); ey güzel, rahatlıkla buradan git, fakat bizi unutma!)

Kurban olmak deyimini, fedakârlık kavramını açıklamada günümüzde de kullanılmaktadır.

•**dünyāsnı terk it-**: “Dünyasını terk etmek, bağışlamak, feda etmek”

Deşt ilidin Hācī Tarħan’ğa yetilse bu ğazel

Terk iter her beytice āsüde dünyāsnı saray (TK 19a 7)

(Bu gazel Deşt ülkesinden Hacı Tarhan’a ulaştırılsa, her beyti için saray gibi rahat dünyasını terk eder. (bağışlar))

•**ivaż bir-**: “Bedel vermek”

Alıp bir cānım irniñ, min ‘ivaż birdim aña miñ cān

Al imdi, bolsa miñ cānım, bir alğanı ziyān kııldı (BM 26b 1)

(Dudağın biricik canımı alınca ben ona binlerce can bedel verdim; eğer varsa, şimdi bir canımı al, bir taneyi almak ziyandır.)

•**başını yilge bir-**: “Başını yele vermek, kendini değersizleştirmek”

Cānım irnimge yetkürdi şeker irni temennāsi

Bilür-men, birğüsi yilge başımnı zülfi sevdāsi (BM 20b 7)

(Şeker dudağını arzu etme canımı dudağıma getirdi; saçının sevdasının başımı yele vereceğini bilirim.)

•**başını taşka çal-**: “Başını taşa çalmak, kendini değersizleştirmek

Gedâlar ilgide sin anı h̄`ār u zār ittiñ

Çalar seniñ ilgiñdin başını taşka direm (BM 9a 3)

(Dilencilerin (yoksulların) elinde sen onu (diremi)perişan (değersiz) ettin; bu sebeple senin elinden direm (gümüş akçe) başını taşa çalar.

Bu deyim günümüzde pişmanlık için kullanılır.

10. Gizem/Sır

•**ilig birle yapa al-**: “El örtmek. Gizlemek, saklamak.”

Yüzüñde devlet ü baht u sa`âdet âyeti zâhir

İlig birle yapa almas kişi bu nūr-ı beyzânı (BM 12a 5)

(Senin yüzünden devlet, baht ve saadet ayeti zahirdir; kimse bu ak nuru el ile örtemez; devlet, baht ve saadetine engel olamaz.)

•**sırmı `alen it-**: “Sırrı açığa vurmak”

`İşkiñ sūzını cān bile mahfî tutar irdim

Köz yaşı guluv kıldı vü sırmı `alen itti (TK 23a 9)

(Aşkının yakıcılığını canımda gizler idim; gözyaşı coştı ve sırrı açığa vurdu.)

11. Güzellik/Hoşluk/Mutluluk

•**rüşen kıl-**: “Aydınlık kılmak”

İrür ol şāh Uluğ Big kim hemîşe tiğ u `adlıñdın

Kılır dîn işini rüşen, behişt-i şānî dünyānı (TK 10b 11)

(O daima kılıç ve adaletiyle din işini aydınlık, dünyayı da ikinci bir cennet kılan Uluğ Bey'dir.)

•**behişt kıl-**: “Cennet kılmak”

İrür ol şāh Uluğ Big kim hemîşe tiğ u `adlıñdın

Kılır dîn işini rüşen, behişt-i şānî dünyānı (TK 10b 11)

(O daima kılıç ve adaletiyle din işini aydınlık, dünyayı da ikinci bir cennet kılan Uluğ Bey'dir.)

•**dürr tüz-**: “İnci(ler) dizmek”

Dem-be-dem güyendeler Sekkākî şî`rindin ğazel

Hoş okısa vezn üze, tüzgen bigin dürr-i hoş-âb (TK 13a 12)

(Zaman zaman okuyucular Sekkākî'nin şiirinden, vezne uygun, değerli inciler dizer gibi gazel okusalar...)

•**başı kökke tig-**: “Başı göğe ermek. Beklenmeyen bir mutluluğa erişmek.”

`Alem tig barça biglerniñ başı kökke kirek tigse

Kim anlar tekye kılğalı bu kütluğ āsitān kildi (BM 4a 6)

(Bütün beylerin başı sancak gibi göğe yükselmelidir, çünkü onlara dayanak olarak bu kutlu âsitan geldi.)

'başı göğe er-' deyimini günümüzde yaraşık olmayan bir durum için çok sevinen ve böbürlenmiş kişiler için kullanılır.

•**cân gızāsı bol-**: "Can gıdası olmak, mutluluk yaşatmak"

Derd ü gam u renc yiyü ölmek

Sekkâkî'ge boldı cân gızāsı (BM 22b 3)

(Dert, gam ve eziyet çekerek ölmek, Sekkâkî'nin can gıdası oldu.)

•**murād tap-**: "Muradına ermek"

Bir kün murād tapmayın ölmeklik içre hiç

Sekkâkî'niñ cihānda tapılmas ber-ā-beri (TK 24b 15)

(Bir gün muradına ermeden ölürse, Sekkâkî'nin cihanda beraberliği (varlığı) hiç bulunmaz.)

•**kanı taş-**: "Kanı taşmak, kanı kaynamak. Heyecanlı, coşkun olmak."

Eniñni arzular dāyim töküp eşkini Sekkâkî

Taşıptur yā anıñ kanı, yā tartar anda toprağı (BM 22a 2)

(Sekkâkî daima gözyaşını dökerek senin yanağını arzular; ya onun kanı taşmıştır yahut da toprağı çekmiştir.)

12. Hastalık/Zayıflık

•**yüzümni altun it-**: "Sararmak, solmak."

Firāķıñ bütisi içre tenimni sızgurur her dem

Yüzümni altun itkeli gamıñni kīmiyā kılma (BM 17a 4)

(Ayrılığının potası içinde her an tenimi sızdırır (eritir); yüzümü altın etmek için (sarartmak için) gamını aşına kılma!)

•**ten sızgur-**: "Vücudun erimesi, zayıflamak."

Firāķıñ bütisi içre tenimni sızgurur her dem

Yüzümni altun itkeli gamıñni kīmiyā kılma (BM 17a 4)

(Ayrılığının potası içinde her an tenimi sızdırır (eritir); yüzümü altın etmek için (sarartmak için) gamını aşına kılma!)

•**iñini kehrübā kıl-**: "Yanağını kehriba kılmak, yüzün sararıp solması."

Bakıp bir gamzesi birle közi yüz miñ belā kıldı

'Āķiki 'işvesi birle iñimni kehrübā kıldı (BM 24a 10)

(Bir gamzesi ile (yan bakışıyla) bakıp yüz bin belā kıldı; akiki (dudağı) işvesi de yanağını (yüzümü) kehriba kıldı (kehriba gibi sararttı).)

•**cānı irniñe yet-**: "Canı dudağına gelmek"

Yetse cāniñ çıkqalı, bir kuble sunayın, didiñ

Yetti uş irniñge cānım, va' de kiltürgil be-cāy (TK 19a 3)

("Canın çıkar gibi olunca, bir öpücük sunayım." dedin; işte canım dudağıma geldi, vaadini yerine getir!)

•**ağzı kurı-**: "Ağzı kurumak, konuşamayacak duruma gelmek."

Eliñ saḥâvetidin boldı barça kân içi kan

Yom ağzı kurıdı, yirinde kalmadı hiç nem (TK 8a 14)

(Elinin cömertliğinden cevher ocağının içi hep kan oldu; uğursuz ağzı kurudu, hiç nemi kalmadı.)

•**tamağımın kurıt-**: "Damağı kurumak, konuşamamak"

Kurıttı tamağımın rakîb cevri bilen âh

Boğzını bıçıp içsem anıñ kanını kana (TK 15a 13)

(Ah, rakip cevri (eziyeti) ile damağımı kuruttu; boğazını kesip onun kanını kana kana içsem!..)

13. Hayal Etme

•**kurug sevdâ bişür-**: "Kuru sevdâ pişirmek, olmayacak hayallere kapılmak."

Kuruğ sevdâ bişürdi vü velî ḥâm itti işlerin

Âhır körgil bu sevdâdın başığa ni ziyân kildi (BM 4b 6)

(Düşman olmayacak hayallere kapılıp olmayacak işler yaptı; bu sevdadan bakın sonunda ne kadar ziyan geldi.)

•**uyku yüzün körme-**: "Uyku yüzünü görmemek, uyuyamamak."

Köz, tişleri[n] körgey mü tip körmedi hiç uyku yüzün

Ârî hemîşe dür irür elbette 'ummân ârzüsü (TK 20b 11)

(Göz senin dişlerini acaba görür müyüm diye uyku yüzünü görmedi (uyumadı), elbette ummanın (gözün) arzusu daima incidir [gözyaşıdır].)

14. İnanç/İman/Maneviyat

•**dînga kir-**: "Dine girmek"

Havâda turğay okısa yakîn tesbiḥin

İşitse dînga kirür barça kâfir ü tersâ (BM 13a 4)

(Turgay (çayır kuşu) havada yakın tesbihini okusa (Allah'ı tesbih kılrsa), işittiğinde bütün kafir ve hıristiyan dine girer (Hak dinini kabul eder.))

•**kefin köter-**: "Avuçlarını (göge) kaldırmak"

Çenâr kefini köterip ayur bu hâlde Uğan

Emânda tutsun anı kim öger 'Arab u 'Acem (BM 8b 1)

(Çınar avuçlarını göge yükseltir hâlde, "Arap ve Acem'in övdüğü bu kişiyi Kadir Tanrı eminlik içinde tutsun!" der.)

•**vebâlı boynuna al-**: "Bir işin günahını yüklenmek."

Kanım ḥelâl, tökse kılıçınğa su bigin

Aldım çü boynuma özüm anıñ vebâlını (TK 21a 13)

(Kılıcına su gibi kanımı dökse helâl olsun, çünkü boynuma onun vebalini kendim aldım.)

•**yoqtın bar it-**: “Yoktan var etmek”

Yoqtın ikki dünyāni bar itküçi ol Bir ü Bar

Özni yoq itmek bile ‘âşıklarığa iftiḥār (BM 1b 1)

(İki dünyayı (bu dünya ile öbür dünyayı; madde âlemi ile mana âlemini) yoktan var eden, bir ve var olan yüce Allah, âşıklarına, kendilerini yok etmek (benliklerinden sıyrılmak; kendilerini fani, Allah’ın baki olduğunu (idrâk etmek) suretiyle övünmelerini ihsan etti.)

•**şüretin kıl-**: “Suret kılmak, yaratmak”

Ezelde şüretin kılğan sini ma’ nâda cān kıldı

Peri, ḥūr tig yüzün kördi vü cān u ten revān kıldı (TK 23a 14)

(Ezelde suretini kılan (yaratan Hz. Allah) seni manada can kıldı; peri huriye benzer yüzünü görünce canını ve tenini akıttı (feda etti).)

•**bâtin közin aç-**: “Gönül gözünü açmak, olaylara manevi bir şekilde bakmak.”

Açıp bâtin közin baksa gül ü bustān yüzinge

Kıçıp Lāt u Menāt’ındın unutḳay deyr ü mīnānı (TK 10a 14)

(İç gözünü (gözül gözünü) açıp güle ve bahçeye baksa, Lāt ve Menāt’ından vazgeçip meyhane ve içki kadehini unuttur.)

•**tonuḳ köñüller āyīnesingā şafā bir-**: “Donuk gönüllerin aynasını parlatmak. Gönüldeki kötülükleri gidermek.”

Āyet, ḥadiş şayḳalıdın ol yaruḳ köñül

Tonuḳ köñüller āyīnesingā birür şafā (TK 3b 10)

(O parlak gönül (pislikten arınmış, sâf, temiz gönül) sahibi (Hâce Muhammed-i Parsa) ayet ve hadis cilâsıyla donuk (kararmış) gönüllerin aynasını parlatır (gönüldeki pislği, şüphe ve vesveseyi giderir.)

•**özni yoq it-**: “Kendini yok etmek (benliğinden sıyrılmak).”

Yoqtın ikki dünyāni bar itküçi ol Bir ü Bar

Özni yoq itmek bile ‘âşıklarığa iftiḥār (TK 1b 1)

(İki dünyayı (bu dünya ile öbür dünyayı; madde âlemi ile mana âlemini) yoktan var eden, bir ve var olan yüce Allah, âşıklarına, kendilerini yok etmek (benliklerinden sıyrılmak; kendilerini fani, Allah’ın baki olduğunu (idrâk etmek) suretiyle övünmelerini ihsan etti.)

15. İşve/Cilve

•**köz süz-**: “Göz süzmek, baygın bir şekilde bakmak.”

Süzüp köz kapaḳın nergis kıya baksa, kıyāmetler

Ḳılur ol şekline meftūn ūlū’l-abşār u ābānı (TK 10a 12)

(Nergis göz kapaḳını süzüp yan baksa, kıyametler koparır ve bu hâline gönül gözü açık olanları (ince düşünenleri) kendisine hayran bırakır.)

•**gamze kıl-**: “Yan bakmak, belli etmeden göz ucuyla bakmak.”

Ḳara köz birle bir gamze kılıp yüz miñ cefā kılma

Kirişme birle 'âlemni meniñ tig mübtelâ kılma (BM 17a 1)

(Kara göz ile yan bakarak yüz bin cefa kılma; işve ile âlemi benim gibi müptelâ kılma!)

16. İtaat/Hizmet

• **âsitânın öp-**: “Eşiğini öpmek.”

İtâ'at içre kim öpmese âsitânın anıñ

Cemî'-i 'ömri içinde irür nedim ü nedem (TK 8b 7)

(Onun eşiğini itaatle öpmeyen kimse bütün ömrü boyunca pişman olacak demektir.)

• **ayak öp**: “Ayak öpmek, değer vermek.”

Her biriniñ ayakın öpüp 'özrler kolup

Tapsañ maħalını H'âce kaşıda olar bile (BM 3b 3)

(Eğer Hâce'nin huzurunda onlarla (müritleriyle) bir yer bulursan, her birinin ayağını öpüp özürler dile!)

Bu deyim günümüze ulaşmış deyimlerden bir tanesidir. Günümüzdeki anlamı değer vermek ve yalakalık yapmak anlamında kullanılır.

• **baş bilge bar-**: “Başını bel üstüne koymak (baş eğmek).”

Boluptur vehmdin ol hem perişân-ħâl u şürîde

Kılur baş bilge bargay tip köñül birle müdarâni (BM 12a 1)

(O da (sanemler zülfi) vehimden perişan hâlli ve dağınık olmuştur; gönülden dost olduğunu göstermek için başını bel üstüne koyar (Uluğ Bey'in önünde baş eğer).)

• **ķâmeti ikki ķat bol-**: “Boyu iki kat (büklüm) olmak”

Felekniñ ķâmeti iglip bolur sehmiñdin ikki ķat

Turup uruş maķâmında eliñe alsañ oķ yanı (TK 11a 10)

(Eğer savaş makamından (sırasında) eline ok ve yay alıp dursan, senin korkundan feleğin boyu iki kat olur.)

• **özün kazâ kılıçınğa ur-**: “Kendisini kazâ kılıcına vurmak, başına geleceklere boyun eğmek”

Kim irse kim saña igri köñül tutar, bu ķadr

Birür, kazâ kılıçınğa özin urar 'amdâ (BM 13b 6)

(Sana karşı kötü duygular besleyen kimsenin kendisini bilerek kazâ kılıcına vurması (başına geleceklere boyun eğmesi) onun için bir değerdir (ona katedir).)

• **fermânıñ kir-**: “Buyruğuna girmek, sözünü dinlemek.”

Yüzi ķara bolsun közüm, andın körer-min bu belâ

Yok bolsun ol köñlüm meniñ, hiç kirmedi fermânıma (TK 16a 5)

(Gözümün yüzü kara olsun, bu belâyı onun yüzünden görmekteyim; benim o gönlüm yok olsun, çünkü hiç buyruğuma girmedi (sözümü dinlemedi).)

• **râst kıl-**: “Doğru (yola) sokmak.”

Nevâ bile kılur ol râst her muħħâlifni

Ķulı 'İrâķ u Sipâħân, Hicâz, ursa ķadem (BM 8b 5)

(O her muhalifi hoşlukla doğru yola sokar; sefere çıktığında İrak, İsfahan ve Hicaz'ı kendisine bağlar.)

•**ayağı ize töşe-**: “Ayağı altına döşemek.”

Meger bu yirge haber boldı şāh maḳdemidin

Töşediler ayağı ize ʿālī atlas u kemhā (BM 13a 12)

(Meğer bu yere (bahçeye) padişahın geleceğinden haber ulaştı de onun için ayağı altına değerli atlas ve kemha döşediler.)

•**başka dürler saç-**: “Başına inciler saçmak.”

Nişār-ı ḫāk-i pāyınḡa ten ü cān u köz ü yüzdin

Kiçip cān oynayın, başka saçıp dürler, tökeyin zer (TK 8b 7)

(Ayağının toprağına saçmak için ten, can, göz ve yüzden geçeyim (bunları feda edeyim), can feda ederek başına inciler saçıp altınlar dökeyim.)

•**özin şem' it-**: “Kendini mum etmek.”

Barça yılduzlar seniḡ yādınḡa özin şem' itip

Her kiçe taḡa tigi kök günbezi içre yanar (BM 1b 10)

(Bütün yıldızlar seni anarak (tesbih ederek) kendilerini mum kılıp her gece sabaha kadar gök kubbesi içinde parıldarlar.)

•**müm bol-**: “Mum olmak, hırçınlığı bırakmak, ehlileşmek.”

Gürzünüzünḡ darbetini şāhre-i şammā eger

Körse, müm bolur, oḡunuznuḡ başaḡını pülād (BM 7B 7)

(Gürzünüzün darbesini eğer sert kaya parçası yese, mum gibi olur.)

17. İyileşme/Kendine Gelme

•**könlü rüşen bol-**: “Gönlü aydınlanmak, gönlü ferah olmak.”

Közüm yaşıḡa naḡar kıl, köñül bolur rüşen

İ serv-i nāz, aḡar suḡa kılsa nezzāre (BM 16b 3)

(Gözümün yaşına bak, gönül aydınlanır; ey naz servisi (sevgili), suya bakılınca göz aydınlanır.)

•**özünge kil-**: “Kendine gelmek, ayılmak, akli başına gelmek.”

Ḥırāmlap ötkeniḡizde ḫired maḡa aytur

Özünge kil, közün aç, ʿömr nāgehān kiçti (BM 27a 2)

(Salınarak yürüdüğünüzde akıl bana “Kendine gel, gözünü aç, ömür ansızın geçer.” der.)

•**yağa kil-**: “Merhem olmak.”

Ger hecriḡ otı cān u cigerge yağa kildi

Cānıḡa ni hoş şerbet-i vaşlıḡ yağa kildi (BM 28b 3)

(Eğer senin ayrılığının ateşi can ve ciğeri yaka geldiyse, canıma vaslının şerbeti ne hoş merhem oldu.)

•**köngüldin kiter-**: “Gönülden (pası) gidermek.”

Besâtîn ravzası içre benefşe rü'yet-i İzi

Köñüldin kiterip zengin kıılır rüşen süveydâni (BM 11b 2)

(Menekşe cennet bahçeleri içinde Tanrı'nın kudretini aksettirir; gönülden pası giderip gönül içindeki karartıyı (kara lekeyi) parlak hâle getirir.)

18. Kazanç

•**qademğa kil-**: “Ayağına gelmek. Uğraşmadan isteğine ulaşmak, kendiliğinden olmak.”

Düşmeniñ kildi qademğa vü yağılar boldı il

Haq işin âsân kıılır, kim Haq'ka kılsa i'tikâd (BM 7b 1)

(Düşmanın senin ayağına geldi ve düşmanlar senin hükmüne girdi; Allah'a itikat eden kimsenin işini Allah kolaylaştırır.)

Bu deyim günümüze kadar ulaşması hasebiyle önemli bir deyimdir. Biz bugün hala uğraşmadan elde ettiğimiz durumlar için 'ayağına gel-' deyimini kullanmaktayız.

19. Konuşma

•**dem ur-**: “Söz etmek.”

Kün, ay yüzünñün allında yaruqluqtın dem urmuşlar

İ yağmâ Türk, sin kör ol Urus'nı vü bu Çerkes'ni (BM 28a 7)

(Güneş ve ay, yüzünün önünde parlaklıktan söz etmişler; ey yağma Türk (güzel), o Urus'a (güneşe) ve bu Çerkes'e (aya) bak!)

•**ağız aç-**: “Konuşmaya başlamak, niyetlenmek.”

Ağız açmaqka yuqtur zehre, lîkin

Niler yuqtur men-i miskîn içinde (TK 15b 13)

(Ağzımı açmağa bende cesaret yuqtur hâlbuki ben zavallının söyleyecek neleri yuqtur (çok şey vardır)?)

20. Korku

•**it yañlıg biş-**: “İt gibi titremek, korkmak.”

Rakibiñ Ārimî körse işikte, bişür it yañlıg

Aşilim nitti, kavlasañ işiktin uşbu nâkesni (BM 28a 6)

(Rakibin eşikte ârimî görse, it gibi titrer; asilim (asil sevgilim) ne olur, eşikten bu soysuzu (rakibi) kovsan!..)

Eski Türk kültüründe it, olumsuz bir şekilde imgeleştirilir. İnsanoğlunun zayıf yönleri bu hayvana benzetilir. İt gibi titremek, korkmak ya da it gibi ulumak bağırmak gibi deyimler mevcuttur. Tokyürek, itin Eski Uygurcada yedi kötü hayvan arasına girdiğini ve canlıların günahları ve ihtirasları yüzünden bu kötü hayat şeklinde dünyaya geldiğinden bahseder (2013: 251).

21. Kuvvet/Güç/Kollama

•**ayaqımı felekke koy-**: “Ayağımı göğe koymak.”

Büzürg-i mutlaq irür Tarhan Arslan H'ace

Şereftin ol ayaqımı felekke koysa, revâ (TK 12a 14)

(Tarhan Arslan Hâce gerçek ulu kişidir; yüce şeref sahibi olduğundan ayağını göğe koysa, revadır.)

•**maḳāmın sakla-**: “Makamını korumak, yerini bilmek.”

Sin bu kündin soñ ḥüküm kı1, öz maḳāmın saklasun

Ni kılar çeng ü çeğâne arasında kerre-nāy (TK 19a 6)

(Sen bu günden sonra hükmet de kendi makamını korusun (kendi yerini bilsin); kerre-neyin çeng ve çeğane arasında işi ne?)

•**yaman közdin sakla-**: “Kötü gözden saklamak. Bir kimseyi ya da bir şeyi kötü gözlü kimselerden saklamak, korumak.”

‘İşret esbābı müheyyā vü kamuğ yārān zārīf

Saklasun Ḳādir yaman közdin, oḳılı in yekād (TK 6b 7)

(İşret için gerekli şeyler hazır ve bütün dostlar zarif; Kadir (Allah) sizi kötü gözden saklasın; “In yekād” ayetini okuyalım.)

22. Kötülük/Hile/Dedikodu/Nefret/Savaş

•**til uzat-**: “Dil uzatmak, kötü söz söylemek, ileri geri konuşmak.”

Uzattı tilni gül allında süsen-i āzād

Egerçi bende bigin irdi elken ü ebkem (BM 8a 8)

(Sümbül köle gibi kekeme ve dilsiz olmasına rağmen, gül önünde (huzurunda) dilini uzattı)

•**fiten it-**: “Fitneler koparmak.”

Zülfün bile gamzeñ çerigi köñlüm ilini

Toldurdu belā birle vü memlū fiten itti (TK 23a 9)

(Saçın ile gamzenin askeri gönlüm ülkesini belā ile doldurdu ve pek çok fitneler kopardı.)

•**ağzına tüş-**: “Ağzına düşmek, diline düşmek.”

Her kim tilese vaşlıñız, til tig ḥalāyık ağzına

Tüşti vü hergiz tapmadı ‘ömrinde bir kün kāmını (BM 28a 11)

(Size kavuşmayı dileyen herkes, dil gibi halkın ağzına düştü ve ömründe bir gün muradına ermedi.)

•**itige sal-**: “İtlere atmak.”

Kim bizni firāḳında munuñ tig kınağunça

Çıksun dağı salsun itige yār ḳaşında (TK 16b 4)

(Bizi bu şekilde kınayacağına, ortaya çıksın ve bizi huzurundaki itlere (parçalayıp) atsin!)

•**cihānnı tar eyle-**: “Dünyayı dar etmek.”

Nār yañaḳıñ ārzūsında cānnı bīmār eyleme

Hiç yok irken yazuḳum mini giriftār eyleme (TK 17a 13)

(Yalandan ve gerçekten her an bana kaşını çatıp geniş cihanı bu zayıf gönlüm gibi dar eyleme!)

•**fen it-**: “Oyun oynamak.”

Nergis közüne 'aql u köñül vâlih ü şeydâ

Ol cādū bu ikkisine bilmen ni fen itti (TK 23a 7)

(Nergise benzeyen gözlerine akıl ve gönül hayran ve şeydadır; o cadı (gözlerin) bilmem bu ikisine ne fen etti (ne oyun oynadı).)

•**kanına susa-**: “Belasını aramak, kendisinin ölümüne neden olacak bir davranışta bulunmak.”

Raķib haddidin aşip, kanımğa susap ayur

Anıñ kara kanını vey bir içse-men kana (BM 17b 15)

(Rakip haddini aşip kanıma susayarak, “Onun kara kanını bir kerecik kanarak içsem!” der.)

•**kılıcı kınımdın çık-**: “Kılıcı kınından çıkarmak, savaşmak.”

Şecā'at içre 'Alī yañlıķ Arslan H'āce

Kılıcı çıkşa kınımdın, kılur 'adūnı 'adem (BM 8b 2)

(Arslan Hāce şecaatte (yiğitlikte) Hz. Ali gibidir; kılıcı kınından çıkınca düşmanı yok eder.)

23. Ölüm

•**dünyāda kil- vü kiç-**: “Dünyadan gelip geçmek, yaşayıp ölmek.”

Selātin dünyāda köp kildi vü kiçti, seniñ tig bir

Felekniñ ger tili bolsa, ayıtsun kim kaçan kildi (BM 4b 10)

(Dünyaya pek çok sultan gelip göçtü; feleğin dili olsa da söylese, acaba senin gibi birine zaman geldi?)

•**kan tök-**: “Kan dökmek, ölümüne yol açmak.”

Nazar yığmas közüm zībā kişiler yüzidin āhır

Töker bir kün kızıl kanım uşol köñli kara 'amdā (TK 5b 12)

(Gözüm güzel kimselerin yüzünden bakışlarını alamaz; bu sebeple bir gün o gönlü kara (acımasız sevgili) kızıl kanımı kasten dökecektir.)

•**cān oyna-**: “Canını feda etmek.”

Nişār-ı hāk-i pāyınğa ten ü cān u köz ü yüzdin

Kiçip cān oynayın, başka saçıp dürler, tökeyin zer (TK 8b 7)

(Ayağının toprağına saçmak için ten, can, göz ve yüzden geçeyim (bunları feda edeyim), can feda ederek başına inciler saçıp altınlar dökeyim.)

•**cānına kaşd it-**: “Birini öldürmeye niyetlenmek.”

Ey cāndan artuķ sivgenim, kaşd itme āhır cānıma

Raħm itkil, öltürme mini, nā-ħaķ kılur-sin kanıma (BM 18a 3)

(Ey candan fazla sevdiğim, sonunda canıma kastetme; merhamet et, beni öldürme, haksız yere kanıma giresin.)

•**kanına kıl-**: “Kanına girmek, birini öldürmek veya öldürtmek.”

Ey cāndan artuķ sivgenim, kaşd itme āhır cānıma

Raħm itkil, öltürme mini, nā-ħaķ kılur-sin kanıma (BM 18a 3)

(Ey candan fazla sevdiğim, sonunda canıma kastetme; merhamet et, beni öldürme, haksız yere kanıma giresin.)

•**kanı toprağı tart-**: “Kanı toprağı çekmek, ölmek istemek.”

Eñiñni ārzūlar dāyim tōküp eşkini Sekkākī

Taşıptur yā anıñkanı, yā tartar anda toprağı (BM 22a 2)

(Sekkākī daima gözyaşını dökerek senin yanağını arzular; ya onun kanı taşmıştır yahut da toprağı çekmiştir.)

•**adem kııl-**: “Yok etmek”

Şecā’at içre ‘alī yañlık Arslan H̄āce

Kılıçı çıksa kınımın, kıılır ‘adūnı ‘adem (BM 8b 2)

(Arslan Hāce şecaatte (yiğitlikte) Hz. Ali gibidir; kılıcı kınından çıkınca düşmanı yok eder.)

•**başını tenidin cūdā kııl-**: “Başını teninden (gövdesinden) ayırmak”

Elinge hancer alıp muntazır turur Behrām

Yağıñ başını tenidin bu demde kılsa cūdā (BM 13b 7)

(Behram, senin düşmanının başını teninden ayırmak için eline hançer alıp beklemektedir.)

•**cāndın kūtqar-**: “Candan kurtarmak, canından etmek”

Nergisi bir gāmze birle kūtqarur cāndın mini

Munça işimni, ni boldı, ol kifāyet kılmadı (BM 21a 8)

(Nergisi (gözleri) bir gamze (yan bakışı) ile beni candan kurtarır (canımdan eder); ne oldu da bu kadarcık işimi yerine getirmedi?)

•**cānı çık-**: “Canı çıkmak”

Yetse cāniñ çıkqalı, bir kuble sunayın, didiñ

Yetti uş irnimge cānım, va’de kiltürgil be-cāy (TK 19a 3)

(“Canın çıkar gibi olunca, bir öpücük sunayım.” dedin; işte canım dudağıma geldi, vaadini yerine getir!)

•**cānı irniñe yetkür-**: “Canı dudağına (ağızına) gelmek, başını yele vermek, kendini değersizleştirmek.”

Cānım irnimge yetkürdi şeker irni temennāsı

Bilür-men, birgüsi yılge başımın zülfi sevdāsı (BM 20b 7)

(Şeker dudağını arzu etme canımı dudağıma getirdi; saçının sevdasının başımı yele vereceğini bilirim.)

24. Özlem/Hasret

•**hasret otı üzre ivrülüp köy-**: “Hasret ateşiyle yanmak. Bir kimseyi ya da bir şeyi çok özlemek.”

Nuql u mey mecliske kilmes bolğalı bağıri bişip

Hasret otı üzre ivrülüp köyer dāyim kebāb (TK 13a 8)

(Meze ve şarap meclise gelmeyeli beri kebabın bağıri pişip hasret ateşi üzerinde kıvranıp yanar.)

•**hasret suyn yut-**: “Hasret çekmek, çok özlemek.”

Nidür ol kûze kim anıñ içre bar âb-ı hayât

Yutar andın dem-be-dem hasret suyn kand u nebât (BM 15b 3)

(İçinde hayat suyu (ölümsüzlük suyu) olan o testi nedir ki zaman zaman ondan kand ve nebat hasret suyunu yutar; ondan mahrum olmanın hasretini çekerler.)

•**gayret otına yan-**: “Hasret ateşiyle yanmak, çok özlemek.”

Tün kiçe mecliste yüzün vaşfıdın kiçti hadîş

Şem' gayret otına yandı vü sūzân yığladı (BM 23b 2)

(Dün gece mecliste yüzünün vasfından söz edildi; mum gayret (hasretlik) ateşine yandı ve yana-yakıla ağladı.)

25. Utanma

•**yüzi kızar-**: “Yüzü kızarmak, çok utanmak, utançtan yanakları kızarmak.”

Bustānda gül, yüzüñni körüp köp uftanıp

Yüzi kızardı, kördüm anıñ ifi' alını (BM 23b 8)

(Bostanda (bahçede) gül senin yüzünü görünce utanıp yüzü kızardı; onun infialini (kızgınlığını) gördüm.)

•**hayâ içre tirle-**: “Hayâ içinde terlemek, utanmak.”

Köñliniñ kiñlikini körse, bolur deryâ hacil

İlginin deryâsıdın tirlir hayâ içre şehâb (TK 13b 4)

(Deniz onun gönlünün genişliğini görse, utanır; bulut da elinin deryasından (cömertliğinden) hayâ içinde terler.)

26. Uyanıklık/Kanmama

•**közün aç-**: “Gözünü açmak, aldanmamak, uyanık olmak.”

Ĥırâmlap ötkeniñizde Ĥired maña aytur

Özüñge kil, közüñ aç, 'ömr nāgehān kiçti (BM 27a 2)

(Salınarak yürüdüğünüzde akıl bana “Kendine gel, gözünü aç, ömür ansızın geçer.” der.)

27. Üzüntü/Ağlama

•**özini yüz päre kııl-**: “Kendini yüz parça etmek, çok üzölmek, dağılmak.”

Gül, yüzünüzni körgeli yüz päre kııldı özini

Sünbül, körüben zülfüñü şeydâ vü ser-gerdān irür (BM 5a 10)

(Gül, yüzünüzü gördüğünden beri kendisini yüz parça etti: sünbül de saçınızı görmekle deli divane hâldedir.)

•**kan yut-**: “Kan yutmak, çok üzölmek, ıstırap çekmek.”

Niçe kılsun şabr āñır nuql, yarıldı içi

Niçe yutsun kan şurāñide kadeĥ yañlık şarāb (TK 13a 7)

(Meze nasıl sabır kılsın, içi yarıldı; nasıl kan yutmasın, sürahi içinde kadeh gibi şarap bulunmaktadır.)

•**içi köy-**: “İçi yanmak.”

Bağrıma yaklıp hecr otı bu kün içimni köydürür

Yalguz cānımğa tañ bile bilmen ni peydā bolğusı (TK 24a 10)

(Ayrılık ateşi bağrıma yakılıp bugün içimi yandırır; yalnız canıma şaşkınlıkla bilmem ne olacaktır.)

•**bağrı biş-**: “Bağrı, ciğeri pişmek. Acı çekmek, çok üzölmek.”

Nuql u mey mecliske kilmes bolğalı bağrı bişip

Hasret otı üzre ivrölüp köyer dāyim kebāb (TK 13a 8)

(Meze ve şarap meclise gelmeyeli beri kebabın bağrı pişip hasret ateşi üzerinde kıvranıp yanar.)

•**bağır kan eyle-**: “Çok üzölmek, hüzenlenmek.”

Bağır kan eyledin cevri ü cefā birle, i sultānım

Közüm yaşı bile her dem yüzümde mācerā kılma (BM 17a 6)

(Ey sultanım, eziyet ve cefa ile bağrı kan eyledin; gözümün yaşı ile her an yüzümde macera kılma (yüzümü gözyaşlarının aktığı bir mecra hāline getirme))

•**bağırını kan kıl-**: “Bağırını kan kılmak, dertlenmek.”

Tün bir küle keçtin, körüp ağızında letāfet

Kan kıldı bağır gönçe-i handān, çemeninde (BM 19a 7)

(Dün bir gülererek geçince ağızındaki letafeti gören gülen gonca (açılmış gonca) bahçede bağırını kan kıldı (dertlendi).)

•**uyku harām ol-**: “Uyuyamamak, uykusunu kaçırmak, gözüne uyku girmemek.”

İşikin itleri Sekkākī’ din kıılır feryād

Kim uyku bizge harām oldu üşkü pāyında (BM 17b 1)

(Matkap (inilti) altında uyku bize haram oldu, diyerek, eşiginin itleri Sekkākī’nin iniltisinden dolayı feryat eder.)

•**cigerni kebāb kıl-**: “Çok büyük üzüntüye kapılmak, acı çekmek.”

Lebiñ mey[i] bile ösrük közüñ körüp zāhid

Kebāb kıldı cigerni vü ornı mey-hāne (BM 17b 14)

(Zahit dudağının şarabı ile sarhoş gözünü görünce, ciğerini kebab, yerini de meyhane kıldı.)

•**şubhumnı şām eyle-**: “Gündüzünü gece etmek, dünyasını karartmak, düzenli giden bir hayatı perişan etmek.”

Her dem yüziniñ mülkini zülfi çerigi kapsayur

Köydüm men anıñ zulmıdın, şubhumnı ol şām eyledi (BM 23a 2)

(Her an yüzünün mülkünü (yüzünü) saçının askeri (saçları) kaplar; onun zulmünden (saçlarının) yandım, çünkü sabahımı (sevgilimin yüzünü) saçları gece eyledi. (kararttı))

•**inini gül-gün eyle-**: “Yanağını kızıl eylemek, yanağını kızartmak, gözyaşının yanağı kızartması.”

Şükr-i Bārī, düşmenim bilmes yüzümñ sarığın

Kehrübâ yağlığ inîmni eşk gül-gün eyledi

(Allah'a şükür, düşmanım yüzümün sarılığını bilmez; gözyaşı yanağımı kehriba gibi gül renkli (kızıl) eyledi.)

•**kaħrıñ otında köy-**: “(Bir şeyin) kaħrının ateşiyle yanmak.”

Kān u deryā kaħrıñ otında köyüp kaynap taşar

Birisiniñ bağrı kan u biri her dem bî-kaħār (BM 2a 1)

(Cevher ocakları ve denizler senin kaħrının ateşiyle yanarak kaynayıp taşarlar; bu sebeple birisinin (cevher ocağının) bağrı kandır, birisi (denizler) ise kararsız hâldedir (devamlı şekilde dalgalanmakta, hareket hâlinde olmaktadır).

•**derdi tüş-**: “Derdi düşmek, dertlenmek”

Tüşti bu za'if cānımğa derdi

Ölmektin azın yoķ-ol devāsı (TK 19b 13)

(Bu zayıf canıma derdi düştü, ölmekten başka devası yok.)

•**toprağın gam birle taħmîr eyle-**: “Toprağın gam ile yoğurmak.”

Ġam yigil, ey miskîn köñül, çün çāre yoķ, ħalk itküçi

Sekkākî'niñ toprağın gam birle taħmîr eyledi (TK 22b 3)

(Ey miskin gönül, gam ye (gamlan), çünkü yaratıcı Sekkākî'nin toprağın gam ile yoğurdu.)

•**közü kan yığla-**: “Kan ağlamak. Çok üzölmek, derinden acı çekmek.”

Ķan yığlar u közüm işiki toprağın tiler

Ārî, hemîşe ārzü irür közge tütüyā (BM 3b 1)

(Gözlerim kan ağlar ve onun (Hâce Muhammed-i Parsa'nın) eşîğinin toprağın diler: elbette göz daima sürme arzu eder.)

•**közi bulak bol-**: “Gözleri pınar olmak, çok ağlamak, (abartılı) gözyaşlarının pınar gibi akması.”

Nevāda bülbili serv üzre tüzse elħānın

Közi bulak bolur, işitse saħre-i şammā (BM 13a 3)

(Bülbülü servi üzerinde nağmeler düzse, sert kayalar bile işitince gözleri pınar olur; gözünden pınar gibi yaş akar.)

•**ikki közin 'ummān eyle-**: “İki gözünü umman eylemek, çok ağlamak, gözyaşı dökmek.”

Ey yinçü tişlig dil-berim, la'l-ı güher-bārın ħaķı

Sekkākî'niñ ikki közin her laħza 'ummān eyleme (BM 20a 12)

(Ey inci dişli dilberim, cevher saçan la'linin (cevher gibi söz söyleyen dudakların) hakkı için Sekkākî'nin iki gözünü her an umman eyleme!)

•**itekin ergavān kıl-**: “Eteğini erguvan kılmak, eteğini kanlı gözyaşlarıyla doldurmak.”

Yüzümnüñ sarığın bilmes baķıp düşmen biħamdi'llāh

Bu eşkim himmeti kıldı itekim ergavān, ey cān (TK 14b 11)

(Ey can (sevgili), Allah'a hamdolsun ki düşman yüzümün sarı (sararmış) olduğuna bakınca bilmez; gözyaşlarımın himmeti eteğimi erguvanla (kanlı gözyaşları ile) doldurdu.)

•**közdin dür tök-**: “Gözünden inci dökmek, gözyaşı dökmek.”

Peyveste közdin dür töker ol irni mercân arzûsı

Yâdı köñlünñ münisi, la’lı irür cân arzûsı (BM 23a 6)

(O dudağı mercana benzeyen sevgiliyi arzu etmekle göz daima inci (gözyaşı) döker; yâdı gönlün dostu, la’li (dudağı) ise can arzusudur.)

•**yüz(ü) çemen bol-**: “Yüzü çimen olmak, çok gözyaşı dökmek.”

Körüp gül tig yüzün rengini, közdin yüz çemen boldı

‘Aķık irniñni körgeli közüm ħâlî Yemen boldı (BM 24a 2)

(Gül gibi yüzünün rengini görünce gözden (gözyaşıyla) yüz çimene döndü; akike benzer dudağını görelî beri gözüm Yemen’e döndü.)

Burada Sekkâkî’nin benzetme gücünü görmekteyiz. Çimenin suyla yeşermesi gibi somut bir doğa olayının soyut bir duyguyu ifade etmede kullanılması oldukça dikkat çekicidir. Gözyaşı Müslümanlar için değerli ve mukaddes kabul edilen zezem suyuna benzetilmiştir. Gözünü zezem kıl- deyimini şairin kullandığı özel deyimlerden bir tanesidir. Sekkâkî dinî olaylardan benzetmeler yaparak orijinal imgeler kullanır. Yine dudağının ‘zekâtını ver- deyiminde’ de bu durum söz konusudur.

•**köziñi zezem kıl-**: “Gözünü zezem kılmak. Çok gözyaşı dökmek.”

Min közni Zemzem kıldım, ol bozdı köñlünñ ka’besin

Hergiz anıñ tig kılmadı mü’minge ħayber kâferi (BM 29a 8)

(Ben gözümü Zemzem kıldım, o ise gönülün Kâbe’sini bozdu; Hayber kâfiri bile asla mü’mine onun yaptığını yapmadı.)

•**köziñi deryâ kıl-**: “Gözünü deniz kılmak”

Közümni dür tişñ deryâ kılıptur, kil teferrüçka

Biħamdi’lîlâħ seniñ ħüsnünñ teferrüc râyegân kıldı (TK23a 15)

(İnci dişlerin gözümü deniz kılmıştır, seyre (gezintiye) gel, Allah’a hamd olsun, senin güzelliğın dolaşmayı pek uygun kılmaktadır.)

•**it bigin zâr bol-**: “İt gibi inlemek”

Ölerde kalmağay irdi köñülde bu ħasret

Raķib it bigin işikte zâr bolsa, nidi (BM 24b 15)

(Rakip eşikte it gibi inleseydi, öldüğüm vakit gönülde bu hasret kalmayacaktı.)

Hayvan benzetmelerinin deyim oluşumunda bir yol olarak kullanıldığı bilinmektedir. Kökeni bozkır kültürüne dayanan ve geçimini geçmişten bu yana hayvancılıkla sağlayan Türkler için hayvanların yeri oldukça önemlidir. Birçok soyut duygu, hayvanların fiziki özellikleri ya da davranışlarından yola çıkılarak benzetme yoluyla deyimlerle somutlaştırılır. Toprak, “İnsanın özelliklerini kişileştirme ile hayvanlara aktarım ya da tam tersi hayvanların bir takım karakteristik özelliklerini insanla birleştirme yolu, Türk dilinin deyim ve mecaz yapısını eşsiz hazinelerle donatmıştır” (2013: 105) şeklinde durumu açıklar.

28. Zarar/Ziyan

•**ķanıñı iç-**: “Zarar vermek, genelde sevilmeyen kişilere sarfedilen kötü bir sözdür.”

Kurıttı tamaķımını raķīb cevri bilen āh

Boğzını bıçıp içsem anıñ kanını kana (TK 15a 13)

(Ah, rakip cevri (eziyeti) ile damağımı kuruttu; boğazını kesip onun kanını kana kana içsem!..)

•**ornıdın köçür-**: “Yerinden yurdundan etmek”

Ƙızıban ornıdın köçür, ‘adū ger Ƙılsa istīze

Tümen miñ yaz u Ƙış Ƙıçrūr, eger Ƙılsa mesāvānı (TK 10b 13)

(Düşman eğer kavgaya kalkışsa, kızarak yerinden yurdundan eder, eğer kötülükler Ƙılsa binlerce yaz ve Ƙış boyu onu kovar.)

•**çul it-**: “Çul etmek, eskitmek”

Seniñ hādimleriñ andağ refi’itti merātib kim

Çul itse, itleri keymes şereftin hibr ü dibānı (TK 11a 11)

(Senin hizmetçilerin öyle yüce mertebeler kazandı ki şereften ipekli kumaş ve dibayı çul etseler, itleri bile giymez.)

•**çāk eyle-**: “Kendini parçalamak”

Sekkākî tig ağzıñnı körüp kân-ı leťāfet

Çāk eyledi gül-gonçe girībān, çemeninde (TK 17a 11)

(Sekkākî gibi gül-gonca senin ağzını letafet (tatlılık) madeni görünce çimeninde kendisini parçaladı.)

•**vīrān eyle-**: “Viran eylemek”

Ey hūsñ genci, bu za’if köñlümni vīrān eyleme

Yüz üze zülfüñ tağıtıp ‘ömrüm perīşān eyleme (BM 20a 6)

(Ey güzellik hazinesi, bu zayıf gönlümü viran eyleme; yüz üzerine saçını dağıtıp ömrümü perişan eyleme!)

•**işikiñdin Ƙav-**: “Eşiğinden (kapısından) kovmak”

Āhır bī-gāne tip giryān işikiñdin Ƙavar bolsañ

Küler yüz körgüzüp evvel Ƙişinin āşinā Ƙılma (BM 17a 5)

(Sonunda yabancı diyerek ağlar hâlde eşiğinden kovacaksan, önceleri güler yüz göstererek bir kimseyi kendine aşına Ƙılma!)

•**işikindin sür-**: “Eşiğinden (kapısından) sürmek, kovmak”

Mini bī-gāne tip āhır sürer irmiş işikindin

Küler yüz körgüzüp evvel ni işke āşinā Ƙıldı (BM 2a 11)

(Beni yabancı diye sonunda kapısından sürer imiş; o hâlde evvela güler yüz gösterip niçin aşına Ƙıldı?)

•**çibin tig yapşun-**: “Sinek gibi yapışmak, musallat olmak”

Şeker irniñge yapşunsam çibin tig, mini Ƙoymaslar

Alıp taşlar, belī körse Ƙişi şerbet üze hēsni (BM 28a 3)

(Şeker dudağına sinek gibi yapışsam, beni bırakmazlar; elbette insanlar şerbet üzerindeki çöpü alıp fırlatırlar.)

Sonuç

1. Bu çalışmada, Mevlâna Sekkâkî'nin Divanı'nda geçen deyimlerin tespiti ve bu deyimlerin kavramsal yönden tasnifi yapılmıştır.
2. Eserde 138 deyim saptanmış ve bu deyimler 28 ana başlık altında kavramsal olarak tasnif edilmeye çalışılmıştır.
3. Eserde en çok deyim Üzüntü/Ağlama (22) başlığı altında toplanmıştır. Buradan hareketle eserin genel ruh dünyasında hüznün, üzüntü gibi duyguların hâkim olduğunu anlamak mümkündür. Bu kavramı meydana getiren deyimlere bakıldığında ise Aşk/Sevgi kavramıyla bağlantılı bir durum söz konusudur. Sevgiliye duyulan aşka karşılık alamamak ya da ayrılık aşıkta büyük hüznü yaratır.
4. Eserde ikinci olarak en sık karşılaşılan kavram ise Aşk/Sevgi (15)'dir. Aslında bu kavram eserde en etkin rolü oynamaktadır. Aşk duygusu, mutluluk, hüznün, ayrılık, ağlama, itaat vb. pek çok kavramı tetikleyen bir rol üstlenmiştir. Eserin de ana temasını aşk oluşturur. Eserde aşk kavramı; yanmak, bağlanmak, delirmek gibi kelimelerle somutlaştırılmıştır. Burada aşkı somutlaştırmada kullanılan ateş metaforu dikkat çekicidir. Şair âşık olmayı yanma eylemi ile bir tutar. Sevgili uğruna ateşlerde yanmak istenilen bir durumdur. Bu durumdan şikâyetçi olunmaz aksine yanmak şaire mutluluk verir.
5. Ateş metaforu, eserde pek çok kere kullanılmıştır. Köy-, biş- ve yan- fiilleri ile kurulan deyimler Aşk/Sevgi (ışık otına köy-) kavramının yanı sıra Özlem/Hasret (hasret otu üzere ivrülüp köy-, gayret otına yan-), Üzüntü/Ağlama (içi köy-, bağı biş-, kahrın otunda köy-), Hayal etme (kuruğ sevdâ bişür-) gibi kavramlarda da sık sık geçer. Eserde ateş metaforu çoğu duyguyu somutlaştırmada tercih edilmiştir. İslamiyet öncesi Türklerde ateş kültü vardır. Türkler için ateş kutsaldır. Zira Türklerde aile kavramını temsilen ocak terimi kullanılır. Ocak daima yanmalıdır. Ocağın sönmeye durumu ailenin yok olacağına inanılır. Türk kültüründe ateşin yeri ile ilgili pek çok örnek vermek mümkündür.
6. Eserde en sık geçen üçüncü kavramlar İtaat/Hizmet (11) ve Ölüm (11)'dür. İtaat/Hizmet kavramı altında geçen deyimlere genel olarak bakıldığında sevgiliye yapılan hizmet ve itaat durumları söz konusudur. Eserde sevgilinin önünde eğilmek, iki büklüm olmak, sevgilinin başına inciler saçmak, ayağının altına değerli şeyler sermek gibi deyimler kullanılmıştır. Ölüm kavramı altındaki deyimlerde de aynı durum söz konusudur. Sevgilinin uğruna kanını dökmek, canından vazgeçmek, kendini sevgili uğruna feda etmek gibi duygular ölüm kavramını oluşturur.
7. Divan'da geçen 81 deyim günümüzde de kullanılan deyimlerdir. Bunlardan 42'si (köz süz-, kan tök- vb.) ufak ses değişimlerine uğrarken; 39'unda (içi köy-, özünge kil- vb.) ise kelime değişimleri görülmektedir. 57 deyim ise günümüze ulaşmamıştır.
8. Günümüzde daha farklı anlamlarda kullanılan deyimler de saptanmıştır. Baş kökçe tig-deyimi eserde çok mutlu olmak anlamında kullanılırken günümüzde yaraşık olmayan durumlarda sevinen ve böbürlenen kimseler için kullanılır. Başını taşka çal- deyimi eserde kendini değersizleştirmek anlamında kullanılırken günümüzde pişmanlık anlamında kullanılır.
9. Eserde hayvanlar üzerine yapılan deyimler de dikkat çekicidir. Hayvan benzetmelerinin deyim oluşumunda bir yol olarak kullanıldığı bilinmektedir. Kökeni bozkır kültürüne dayanan ve geçimini geçmişten bu yana hayvancılıkla sağlayan Türkler için hayvanların yeri oldukça önemlidir. Birçok soyut duygu hayvanların fiziki özellikleri ya da davranışlarından yola çıkılarak benzetme yoluyla deyimlerle somutlaştırılır. Eserde geçen deyimler: çibin tig

yapşun (sinek gibi yapışmak), it yanlış biş- (it gibi titremek, korkmak), it bigin zâr bol- (it gibi inlemek)'tir.

10. Eserde Sekkâkî'ye has orijinal deyimler de saptanmıştır. Lebiğin zekâtını bir- (dudağının zekâtını vermek), köziği zemzem kıl- (gözünü zemzem kılmak) gibi deyimler kullanan şairin deyim yapmada dinî unsurlardan oldukça etkilendiği görülür.

11. Eserde organ adları ile yapılan deyimlere de çok rastlanır. İnsanoğlunun ruhî durumu, fiziki özelliği, mimik, davranış ve tutum gibi birçok durumunu deyimlerde görmek oldukça doğaldır. Soyut bir duyguyu somutlaştırmak en güzel insana ait özelliklerle yapılır. Çünkü insan önce kendini sonra çevreyi gözlemler. Üzülünce kalp, bağır veya ciğer yanmalarından, gözyaşı dökmekten bahsederken; mutluluk kavramını açıklarken gözünün içi gülmek, ayakları yerden kesilmek deriz. Yine korkudan bahsederken gözleri fal taşı gibi açılmak, eli ayağı titremek derken; dedikodudan bahsederken dil uzatmak deriz. Eserde yüz, göz, bağır (ciğer), el, ayak, baş, ağız, yanak, dil gibi organlarla kurulan deyim örnekleri: cigerni kebâb kıl- , bağır biş-, bağır kan eyle-, iğini gül-gün eyle- , közü kan yığla-, közi bulak bol-, ikki közin 'ummân eyle- ,közdin dür tök-, yüz(ü) çemen bol-, başka dürler saç-, ayak öp-, ağız aç-, til uzat-, ilig birle yapa al- vb.'dir.

Kaynakça

- AKSAN, Doğan. (1971). "Kavram Alanı-Kelime Ailesi İlişkileri ve Türk Dilinin Eskiliği Üzerine". *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten*, C. 19, s.253-262.
- AKSAN, Doğan. (1996). *Türkçenin Sözcükleri*. Ankara: Engin Yayınevi.
- ÇOTUKSÖKEN, Yusuf. (2004). *Deyimlerimiz*. İstanbul: Varlık Yayınları.
- ERASLAN, Kemal. (1999). *Mevlâna Sekkâkî Divanı*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- GENCAN, Tahir Nejat. (1979). *Dilbilgisi*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- HATİPOĞLU, Vecihe. (1982). *Türkçenin Sözdizimi*. Ankara: Dil ve Tarih-Coğrafya Yayınları.
- KARAAĞAÇ, Günay. (2013). *Dil Bilimi Terimleri Sözlüğü*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- KARÇIĞA, Servet. (2015). "Dil Eğitiminde ve Öğretiminde Kavram Alanı Sözlüklerinin Önemi". *International Journal of Languages' Education and Teaching*, s. 2514-2524.
- KORKMAZ, Zeynep. (1992). *Grammer Terimleri Sözlüğü*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- ÖZBENT Sueda. (2013). "Sözlüksel Alan Teorisi ve Çeviri". *Diyalog*, S. 2, s. 55-66.
- SİNAN, Ahmet Turan. (?). "Deyim Kavramı Üzerine Notlar-I". *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Üniversitesi*, S. 2, s. 91-98.
- SUBAŞI UZUN, Leyla. (1991). "Deyimleşme ve Türkçede Deyimleşme Dereceleri". *Dilbilim Araştırmaları Dergisi*, C.2, s. 29-39.
- ŞEN, Serkan. (2017). *Eski Türkçenin Deyim Varlığı*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- TOKAY, Yaşar. (2016). "Kitâbu Gülistân Bi't-Türkî'de Geçen Deyimler Üzerine Kavramsal Bir Tasnif Denemesi I". *Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim Dergisi*, S. 5/4, s. 1561-1592.
- TOKAY, Yaşar. (2017). "Kitâbu Gülistân bi't-Türkî'de Geçen Deyimler Üzerine Kavramsal Bir Tasnif Denemesi I". *Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim Dergisi*, S. 6/2, s. 611-637.
- TOKAY, Yaşar. (2019). *Tanıklarıyla Harezmi-Kıpçak Türkçesinde Atasözleri ve Deyimler*. Ankara: Grafiker Yayınları.

TOKYÜREK, Hacer. (2013). "Eski Uygurcada Hayvan Adları ve Bunların Kullanım Alanları". *Türklük Bilimi Araştırmaları*, S. 33. s. 221-281.

TOPRAK, Funda. (2013). "Çağatay Şiirinde Vahşi Hayvanlar ve Yırtıcı Kuşlar". *Turkish Studies*, S. 8/9, s. 105-124.

TÜRKÇE SÖZLÜK. (1998). Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

VARDAR, Berke. (2002). *Açıklamalı Dilbilim Terimleri Sözlüğü*. İstanbul: Multilingual.